

Fältherrar, härorganisation och krigföring under trettioåriga krigets senare skede.

En orientering.

Under trettioåriga krigets förra hälft koncentrerar sig intresset kring tre betydande fältherrar: Tilly, Wallenstein, Gustav II Adolf.

Ända till Gustav Adolfs uppträdande möta varken Tilly eller Wallenstein någon dem jämbördig motståndare utan ila från seger till seger. Tilly är den siste mera framstående fältherren ur den spanska skolan, han kan sitt hantverk i grund och griper snabbt och utan tvekan det gynnsamma tillfället i flykten, men han är varken som organisatör, som strateg eller som taktiker särskilt originell eller nyskapande. Wallenstein, den siste och den störste kondottiären, står som organisatör bland alla tiders främste. Få fältherrar ha på så kort tid och av så ojämt material som han kunnat skapa en användbar här. Just därför kunde han också uppbringa sina arméer till en numerär, som man knappast torde ha skådat i Västerlandet sedan romarväldets glansdagar. Detta åter satte honom i stånd att som strateg kväva fienden med sin övermakt. Men soldatmaterialets ojämnhet tvang honom å andra sidan att i regel operera med en viss långsamhet, ty för stora strapatser smälte hans armé samman som snö för solen. Han kunde dock även, när så krävdes, med blixlik snabbhet gripa tillfället och falla över sin motståndare med förintande våldsamhet. Som taktiker tillämpade han ursprungligen det spanska stridssättet, men han insåg snart den svenska stridsteknikens överlägsenhet, och vid Lützen tillämpades denna på det hela taget även

i den kejserliga armén, ja, genom skyttegravarna utmed landsvägen ökades eldintensiteten till en grad, som endast sällan uppnåddes av förebilden ¹.

Gustav Adolfs största organisatoriska bragd, upprättandet av den svenska nationella armén, var visserligen den nödvändiga förutsättningen, för att Sverige med någon utsikt till framgång skulle kunna kasta sig in i det trettioåriga kriget, och indirekt utövade den naturligtvis under hela den följande tiden ett mycket stort inflytande. Men efter Breitenfeld spela dock de svenska nationella trupperna blott en jämförelsevis underordnad roll på slagfältet, de värvade utländska förbanden äro dem där betydligt överlägsna i antal, under det att svenskarna framför allt användas i garnisonstjänst. Den ökade rörligheten, infanteriets större eldkraft och kavalleriets angrepp med blanka vapen var det, som i den första stora drabbningen med Tilly skänkt de svenska vapnen segern, och dessa nyheter verkade fullkomligt revolutionerande. Den taktiska form, i vilken Gustav Adolf förde sina trupper till strid, var tvåträffen-slagordningen med kavalleriet på flyglarna och infanteriets huvudmassa i centern, och den svenske konungen är därmed att anse som den egentliga lineartaktikens upphovsman ². Gustav Adolf ökade härmassorna betydligt över de av Wallenstein uppnådda talen, men hans enda försök att samla någon större del av dessa för tiden väldiga härmassor till ett avgörande slag — vid Nürnberg — rinner ut i sanden ³, och till det slutliga avgörandet, när det gällde att fördriva Wallenstein från hans ställning på de svenska förbindelselinjerna, samlar han ej mer än ungefär ¹/₁₀ av de under svensk ledning stående trupperna ⁴.

Det år, som förflöt, innan Wallenstein följde sin kunglige motståndare i döden, erbjuder ur militär synpunkt ej

¹ K. Deuticke: Die Schlacht bei Lützen 1632.

² Generalstaben: Karl XII på slagfältet. I. H. Delbrück: Geschichte der Kriegskunst, IV.

³ L. Tingsten: Gustav II Adolfs politik och krigföring. C. Bennedich: Ur det gamla gardets öden.

⁴ Deuticke a. a.

så särskilt stort intresse, och efter Wallensteins försvinnande från skådebanan finns det ej längre någon central personlighet, kring vilken intresset på samma sätt kan samla sig som kring de förut nämnda. Om man ej tar hänsyn till kardinal-infanten och konung Ferdinand, vid vilkas korta gästroller på den tyska krigsskådeplatsen det trots deras lysande seger vid Nördlingen i detta sammanhang ej torde vara nödigt att uppehålla sig, äro de mest bemärkta fältherrarna på den habsburgska sidan Gallas, Piccolomini, ärkehertig Leopold Vilhelm, Mercy och Hatzfeldt. Möjligen bör man även nämna Lamboy, Melander och Götz, kanske även, då han blev ganska mycket använd, Savelli, vilken utan tvekan torde kunna betecknas som den odugligaste av alla, som under hela kriget kommo att intaga någon ledande ställning. På motsidan ha vi under första tiden hertig Bernhard och Banér — Horn försvinner ju redan 1634 —, därpå Torstenson och Guébriant, slutligen Wrangel, Condé och Turenne. Karl Gustav hann under sin korta tid som överbefälhavare aldrig att visa, vad han dugde till, Stålhandske skar som självständig befälhavare just inga lagrar, och Königsmarck var mera partigångare än fältherre.

Redan namnen ge vid handen, att, om man undantager furstarna, tyskarna i första ledet ej ha mer än en enda representant, Hatzfeldt, och även han kan blott med en viss tvekan placeras bland de främsta. Detta är så mycket anmärkningsvärdare, som trupperna alldeles övervägande voro av tysk nationalitet. Både svenskar och fransmän gjorde huvudsakligen garnisonstjänst och ansågos som fälttrupper ej kunna mäta sig med tyskarna. Svenskarna sjuknade och dogo i fält i så stora massor, att efter blott ett par månaders fälttåg truppförbanden vanligtvis voro reducerade till blott en bråkdel av sin ursprungliga styrka¹. Fransmännen åter hade en oöverbärlig motvilja mot krigstjänsten i det barbariska Tyskland och deserterade i stora massor, så fort de

¹ B. v. Chemnitz: Der königl. Schwed. in Teutschland geführte Krieg, Torstensons skriv. till Kungl. Maj., till J. Oxenstierna m. fl. R. A.

märkte, att kosan styrdes över Rhen¹. Även truppofficerarna till och med överstarna voro till större delen tyskar. Men till generaler avancerade dessa mera sällan och, egendomligt nog, allra minst i kejsarens egen armé, där t. ex. i början av 1643 Hatzfeldt av Leopold Vilhelm rent av betecknas som den ende tyske generalen². Visserligen får ej detta tagas alldeles efter orden, utan ärkehertigen har säkerligen menat den ende av dem, som kunde komma i fråga till en ledande ställning, men även med denna inskränkning är dock förhållandet ytterst anmärkningsvärt. I franska armén intogo ju weimarianerna under sina direktörer en särställning, men även under de tider, då de egentliga fransmännens antal var försvinnande litet, låg överbefälet efter hertig Bernhards död alltid i händerna på en fransman. Och i den svenska armén hade det upphöjts till en princip, att såväl överbefälhavaren som hans närmaste man och ersättare alltid skulle vara svenskar. Även i det övriga generalitetet och t. o. m. bland överstarna var det svenska elementet alltid rätt talrikt representerat, under det att i långliga tider inte ett enda helt svenskt regemente fanns vid armén³.

Det är nämligen ett av de egendomligaste dragen i militärt hänseende hos trettioåriga krigets senare skede, att man, vad manskapet beträffar, knappast kan tala om några i grunden olika arméer, utan att alla i Tyskland kämpande fälttrupper i detta hänseende äro i stort sett fullständigt ensartade. Trosbekännelsen spelar en ytterst undanskymd roll. Redan Wallenstein hade anställt många protestantiska överstar, vilkas regementen naturligtvis i stor utsträckning rekryterades bland deras trosförvanter, och åtminstone beträffande de meniga, frågade man sedan ännu mindre efter deras tro. Sedan flera protestantiska furstar, framför allt kurfursten av Sachsen, gått över på kejsarens sida, under

¹ G. Björlin: Johan Banér. A. Chéruei: Histoire de France pendant la minorité de Louis XIV. Histoire de France, publiée par Lavis, VI.

² Leopold Vilhelm till kejsaren, 2/1 1643. Feldakten. Öst. krigsarkivet.

³ Chemnitz a. a. Torstensons skriv. till Kungl. Maj., till J. Oxenstierna m. fl. Riksreg. R. A.

det att fransmännen förenat sina vapen med svenskarnas, var naturligtvis skillnaden i religion mellan de olika partiernas härar ännu mindre. Vidare var det ett fullständigt genomfört bruk, att de menige, som tillfångatagits i en kapitulerande fästning eller på slagfältet, utan vidare, mer eller mindre godvilligt, understuckos under de fientliga trupperna¹. Om solden, vilket mycket ofta hände, uteblev, om proviant och furage voro knappa, om vederbörande hade att beklaga sig över dålig behandling från förmännens sida eller ville undandraga sig ansvaret för något mer eller mindre fullt streck, genast tog man sin tillflykt till den fientliga armén, där man alltid mottogs med öppna armar. Någon fullt uttömmande och pålitlig statistik kan ju av lättbegripliga skäl ej åstadkommas, men ett stort antal handlingar rörande fångar och fångutväxling finnas dock bevarade, av vilka vissa slutsatser kunna dragas. I åtskilliga av dem står vid de olika fångarnas namn antecknat, huruvida de förut tjänat blott i endera eller i båda de krigförande parternas arméer, och man får därav det bestämda intrycket, att åtminstone vid infanteriet den alldeles övervägande delen av folket en eller flera gånger växlat krigsherre². I officerskåren var omsättningen betydligt mindre, fast det även inom den var långt ifrån sällsynt, att man skiftade parti. Melander, den kalvinistiske bondsonen, som svingade sig upp till kejsarlig riksgreve och fältmarskalk, och som stupade som överbefälhavare för de kejsarliga trupperna vid Zusmarshausen 1648, hade förut varit i hessisk tjänst. Arnim ställde sitt svärd efter vartannat till svenskarnas, till kejsarens, till sachsarnas och så åter till kejsarens förfogande. Hertig Franz Albrecht av Sachsen-Lauenburg, som kämpade vid Gustav Adolfs sida vid Lützen, fick tio år senare sitt banesår vid Schweidnitz, där han som kejsarlig fältmarskalk sökte hindra Torstensons segertåg genom Schlesien. Men trots att dylikt naturligtvis var ännu vanligare i de lägre officersgraderna,

¹ Chemnitz a. a., passim, m. fl.

² Feldakten, bl. a. för juli 1643 och flerstädes.

torde man dock kunna säga, att var officerskår behöll sin särprägel.

Naturligtvis måste under sådana omständigheter strids-sätt och stridsteknik å båda sidor bliva fullkomligt lika. På fältherrarnas och officerskårens förmåga att utnyttja det på det hela taget likvärdiga materialet och de likartade strids-medlen måste därför rent militärt sett den stora kampens utgång komma att bero.

I taktiskt hänseende erbjuda striderna nästan alltid på det hela taget ungefär samma bild. Arméerna uppmarschera mitt emot varandra med infanteriet i mitten, kavalleriet på flyglarna, och ett parallellslag utvecklar sig, vari efter längre eller kortare tid, med större eller mindre svårighet den ena partens kavalleri segrar på endera eller på båda flyglarna. Har lyckan varit båda parterna lika huld, vinnes avgörandet genom en ny kamp mellan de båda segrande flyglarna. Intet exempel finnes på, att utgången av kampen i centern varit avgörande för striden i dess helhet¹. Kavalleriet är det egentliga slagvapnet, infanteriet är i fältslaget ej stort annat än den pivå, kring vilken detta vrider sig. Men förlusterna drabba hårdast det slagna infanteriet, som i regel blir fullständigt upprivet, under det att kavalleriet oftast slipper betydligt lindrigare undan². Från detta schema gjordes nästan blott från svensk sida stundom mera betydande avvikelser. Vid Wittstock delade Banér sin armé och lät den ena flygeln företaga en kringgående rörelse för att så ej blott slå utan helt förinta fienden. På grund av en mängd sammanträffande ogynnsamma omständigheter lyckades det visserligen ej att fullständigt innesluta fienderna, men resultatet blev dock en av de mest glänsande segrarna under hela kriget, och de kejsarliga och sachsarna blevo i det närmaste upprivna³. Vid Jankau upptog Torstenson mot tidens sed strid i en mycket bruten och betäckt terräng, vilken omöjliggjorde

¹ Delbrück a. a. Feldakten.

² Chemnitz, Björnin a. a. Förlustlistor och rapporter om slagen i Feldakten och i Torstensons skrivelser till K. M:t m. fl.

³ Björnin, Generalstaben a. a.

bildandet av fullt reguliära slagordningar. Tack vare de svenska truppernas goda manöverförmåga och Torstensons mästerliga användning av artilleriet slutade striden med svenskarnas seger¹. Turenne och Condé åter, som sedermera vunno en sådan berömmelse, tyckas under dessa sina första tyska fälttåg ej ha visat någon större taktisk skicklighet. Turenne begick vid Mergentheim det svåra felet att, ehuru han överrumplats av fienden, söka samla sin armé framåt, vilket medförde, att han måste upptaga striden med betydligt underlägsna krafter och därför också led ett förkrossande nederlag. Condé åter inskränkte sig både vid Freiburg och Allerheim i huvudsak till rent frontala anfall, vilka på det förra stället misslyckades — fiendens återtag framtvangs först sedermera genom en kringgående rörelse —, på det senare kröntes med framgång endast tack vare den omständigheten, att den fientlige överbefälhavaren, den duglige Mercy, stupade².

Fransmännens misslyckade anfall vid Freiburg är för övrigt ett av de mera typiska exemplen på en under hela denna tid så gott som undantagslös regel: anfall mot befästa ställningar misslyckas, även om angriparen förfogar över en ansenlig övermakt. Gustav Adolfs med ganska betydande förluster tillbakaslagna försök att storma Wallensteins befästa läger vid Nürnberg, Leopold Vilhelms fåfänga anfall mot de förbundna vid Wolfenbüttel 1641 äro ett par andra. Det senare är så mycket beviskraftigare, som de förbundna bestodo av 3 à 4 olika kontingenter, vilka saknade gemensam befälhavare — senare franska försök att tilldela Guébriant en sådan ställning strida bestämt mot samtida källor —, och bland vilka myteriet på grund av utebliven sold i varje ögonblick hotade att slå ut i full låga³.

Strategien måste naturligtvis i hög grad påverkas av, att en till och med betydligt underlägsen här sålunda enbart

¹ Generalstaben a. a.

² Précis des campagnes de Turenne 1644—1675. J. Heilmann: Die Feldzüge der Bayern in den Jahren 1643, 44 und 45.

³ Chemnitz a. a. Rapporter i Feldakten, i Kriegsakten (Statsarkivet i Wien), i »Dreissigjähriger Krieg.» t. 461 (Statsarkivet i München) och i R. A.

genom att uppkasta några tämligen enkla fältbefästningar kunde göra sig praktiskt taget oangriplig. Slagtanken tränges helt naturligt tillbaka, då motståndaren lätt kan undandraga sig avgörandet på öppna fältet, och man söker efter andra medel att påtvinga fienden sin vilja. För att förstå dessa, för att rättvist bedöma den strategi, som sålunda blev den härskande, måste vi emellertid göra klart för oss, hur oerhört olika dåtida förhållanden i mångt och mycket voro nutida.

Ersättningsfrågan var betydligt mera komplicerad då än nu. Numera ställer den allmänna värnplikten till härledningens förfogande ett människomaterial, som visserligen ej är outtömligt men dock så pass stort, att måttliga förluster i regel utan någon större svårighet kunna ersättas. Under denna de värvade härarnas tid var ersättningsfrågan framför allt en penningfråga, ty folk i den ringa utsträckning, som behövdes, stod alltid att få, om man bara kunde betala kontant. Man kunde till och med efter ett förlorat slag i mycket stor utsträckning återfå sitt gamla övade manskap och framför allt sina gamla beprövade officerare, ty i regel funnos mellan de stridande parterna s. k. kartell. Därmed menades överenskommelser, enligt vilka alla fångar inom en viss, mycket kort tid skulle lösgivas mot erläggande av en för varje vapenslag och varje grad bestämd lösesumma. Denna växlade men utgjorde t. ex. efter ett den 9/19 aug. 1643 mellan de kejserlige och svenskarna avslutat kartell för en menig musketerare 4 och för en ryttare 8 rdr, för att stiga ända till 10000 dukater (à 2 rdr) för en fältmarskalk och t. o. m. till 15000 dukater för den kejserlige generallöjtnanten Gallas¹. Efter slaget vid Breitenfeld 1642 var också kejsarens första omsorg att skaffa tillräckligt med kontanta pengar för att utlösa de officerare och det manskap, som fallit i svensk fångenskap, och det dröjde ej heller många veckor, förrän de allra flesta fångarna åter hade infunnit sig vid den kejserliga armén, såvida de inte förstas hade föredragit att taga

¹ Chemnitz a. a. Kartellet av 9/19 aug. 1643 i avskrift i Feldakten.

tjänst i den svenska¹. Men finanserna voro hos alla de krigförande makterna miserabla, och kontanta pengar voro ytterst svåra att anskaffa. Följden blev, att man i görligaste mån skonade sitt människomaterial, sökte »konservera armén».

Men för att kunna göra detta var det ej nog att undvika slag. Med dåtida otillfredsställande sjukvårdsförhållanden voro sjukdomarna härarnas utan all jämförelse farligaste fiender och deras offer betydligt talrikare än de i striden fallna. Vidare medförde, som redan nämnt, missnöje och brist alltid desertering i stor skala. Lyckades man således försvåra fiendens proviantering och furagering, kunde detta för denne ha lika ödesdigra verkningar som ett förlorat fältslag, utan att man själv behövde utsätta sig för riskerna av ett sådant. Efter Banérs död och det misslyckade anfallet på de förbundna vid Wolfenbüttel hade den kejsarliga härledningen slagit in på denna väg, och den hade också vid Torstensons ankomst lyckats bringa den svenska hären i ett ytterst betänkligt läge². Sedermera upprepade Torstenson själv på detta sätt så gott som helt ett par fientliga härar, särskilt Gallas' 1644, varvid dock själva slutakten bildades av ett rytterianfall mot det fientliga kavalleriet, som slingrat sig ur dödsomfamningen. Landets alltmer tilltagande utarmning och de usla kommunikationerna gjorde detta stridssätt så mycket verksammare. Men det krävde ett överlägset kavalleri, ty endast med tillhjälp av ett sådant kunde man hindra fienden från att utnyttja den kringliggande traktens resurser och trygga den egna tillförseln. Så ökades ytterligare kavalleriets betydelse, och härarna bestodo ofta till mer än hälften av ryttare. Helt kunde man dock ej undvara infanteriet, ty detta behövdes vid angreppen på de fasta platserna, av vilka det fanns ett otal. I och för sig hade naturligtvis de flesta av dessa blott en mycket liten betydelse, men dit brukade de i omnejden förhandenvarande livsmedlen till allra största delen föras, och så var en framryckande armé nästan nöd-

¹ Feldakten för slutet av år 1642 och början av 1643. Kejsarens brev till Leopold Vilhelm. Öst. statsarkivet.

² Chemnitz a. a. Feldakten. C. G. Wrangels konc. Skoklostersamlingen. R. A.

sakad att försäkra sig om dem. Men deras besättande slutade ofta så mycket trupper, att den förutvarande överlägsenheten i fält därigenom gick till spillo: den hittills manstarkare såg plötsligt särskilt sitt infanteri reducerat i en sådan grad, att han blev fienden underlägsen.

Offensiven kulminerade således mycket lätt, och trots att härarna nu på grund av svårigheten att skaffa dem underhåll åter voro ganska små — betydligt mindre än under Gustav Adolfs dagar — och således kunde röra sig jämförelsevis raskt, då de levde på landets bekostnad, så kröntes långa och djärva framstötter sällan av någon större framgång. Typiskt är Torstensons fälttåg 1642: segern vid Schweidnitz bragte större delen av Schlesien i hans händer, han framträngde ända till Olmütz långt nere i Mähren och intog denna fästning. Men därefter var hans här så försvagad, att han utan strid måste gå tillbaka ända bakom Glogau för den kejsarliga hären under Leopold Vilhelm, och först betydande förstärkningar satte honom i stånd att rädda denna stad. Den och Olmütz blevo nästan den enda vinsten av det till att börja med så lyckosamma fälttåget¹. Varnad av detta inskränkte sig också Torstenson efter segern vid Breitenfeld 1642 till att belägra Leipzig, ehuru den fientliga armén praktiskt taget för tillfället hade upphört att existera och man i Wien med stor oro motsåg ett angrepp på Böhmen och till och med befärade en framstöt mot Donau². Krafterna räckte ej till för att åstadkomma ett snabbt avgörande, man måste därför söka tvinga fienden till eftergift genom att förstöra hans hjälpkällor och så mycket som möjligt inskränka hans behållna område.

Vi se också, huru svenskarna mot slutet av kriget överallt skjutit fram sina positioner långt in i kejsarens arvländer: Olmütz, Lilla sidan i Prag, Eger äro i deras våld, Mähren, Schlesien, Böhmen, ja, alla länderna norr om Donau äro till stor del förödda. Kejsarens tyska bundsförvanter hava, den ene efter den andre, godvilligt eller nödtvunget

¹ Chemnitz a. a. Torstensons skrivelser. Feldakten.

² Feldakten. Hovkrigsrådets handlingar. Kejsarens skriv. till Leopold Vilh.

övergivit honom, den ende återstående av någon större betydelse, kurfursten av Bayern, har fått sitt land i grund förhärjat. Kejsarens och hans vänners hjälpkällor voro uttömda, något hopp om att vända lyckan fanns ej längre, och så måste kejsaren bekväma sig till att sluta fred, ehuru de sista åren ej bragt hans härar något svårare nederlag på öppna fältet. Och denna fred innebar erkännandet, att alla planer på kejsarmaktens renässans och Tysklands rekatolisering ohjälpligt sönderhuggits av de svenska och franska generalernas skarpa svärd.

Per Sörensson.